

HZ. PEYGAMBER'İN BİR ŞİKÂYETİ: KUR'ÂN'IN MEHCÛR BIRAKILMASI

Numan ÇAKIR*

Özet

Allahu Teâlâ, Kur'ân'ı okunup anlaşılması, tefekkür edilip öğüt alınması ve yaşanması için göndermiştir. Müslümanlar, Kur'ân'ın nazil olmaya başladığı ilk zamanlardan itibaren onu okuyup anlayarak emir ve tavsiyelerini yerine getirmeye gayret ederken; inkârcılar ona muhalefet edip karşı çıkmışlardır. Kur'ân'a muhalefet edenlerin başında Kureyş müşrikleri gelmektedir. Furkân Suresi'nin 30. âyetinde Hz. Peygamber'in kavminin Kur'ân'ı mehcûr/terk edilmiş bırakmasını Allah'a şikâyet etmesi anlatılmaktadır. Bu ayetle ilgili cevaplandırılması gereken birçok soru vardır. Mesela Hz. Peygamber bu şikâyeti ne zaman yapmıştır? Kur'ân'ın mehcûr bırakılması ne demektir? Kur'ân'ı mehcûr bırakan sadece Kureyş müşrikleri midir? Bu gün Müslümanlar da Kur'ân'ı mehcûr bırakmışlar mıdır? Bu makalede bu ve benzeri sorulara cevap vereceğiz.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân'ı terk etme, uzaklaşma, şikâyet

A Complaint of the Holy Prophet: Abandonment of the Holy Qur'an

Abstract

Allahu Taala sent the Qur'an to be read and understood, to think and to be counseled and to be experienced. While Muslims strived to understand it and apply it to the life; disbelievers opposed it. Quraish polytheists are at the head of those who take a negative attitude towards him. In the 30th verse of the Surat al-Furqan, it is told that the Prophet will complain or complain that his own clan have left the Qur'an abandoned. There are many questions to answer about this verse. For example, when did the Holy Prophet make this complaint? What is the meaning of abandonment of the Holy Qur'an? Are only Quraish polytheists who abandoned the Qur'an? Do Muslims abandon the Qur'an today? In this article, we will respond to these and similar questions.

Keywords: Abandonment of the Holy Qur'an, leaving, complaint

* Yrd. Doç. Dr. Bayburt Üniv. İlahiyat Fakültesi.

Giriş

Hz. Muhammed (s.a.v.) kendisinin peygamber olduğunu ilan edip Kur'ân'ı tebliğ etmeye başlayınca ilk Müslümanlar, ona iman ve teslimiyet temelinde kulak vermiş; onu dikkatle okuyup anlamaya çalışmış; onun emir ve tavsiyelerini titizlikle yerine getirmeye gayret etmişlerdi. Kur'ân'ı hayatlarına rehber edinerek cahiliye dönemindeki batıl itikatlarını, ahlaklarını, âdet ve geleneklerini tamamen terk etmişlerdi.

Mekke'nin aristokrat kesiminin öncülük ettiği müşrikler ise, Kur'ân'daki ilahi mesajların kendilerinin imtiyazlarını ellerinden alacağını, çıkarlarını alt-üst edeceğini, atalarının âdet ve geleneklerini ortadan kaldıracığını anladıkları için Kur'ân'a muhalefet ederek düşmanca bir tavır takınmışlardı. Kur'ân'ın etkisinden uzak kalmak için devamlı düşünüp durmuşlardı. İnsanları Kur'ân'dan uzaklaştırmak için onu sihirle, karmakarışık rüyalarla, şiirle veya bildikleri diğer şeylerle izah etmeye çalışmışlar¹; fakat bu iddialar kendilerini de tatmin etmemiş; devamlı fikir değiştirip farklı iddialar ortaya atmışlardı. Allah'ın hiçbir şey indirmedigini², Kur'ân'ın beşer sözü olduğunu³, onu başkalarının yardımıyla Hz. Peygamber'in uydurduğunu⁴ veya başkası tarafından ona öğretildiğini ileri sürmüşlerdi.⁵ Yanlarında Kur'ân'dan bahsedilmesine bile tahammül edemiyorlardı. Onlara Kur'ân okunduğu zaman suratlarında hoşnutsuzluk sezilir⁶; içlerinde kabaran öfke ve nefret yüzlerinden okunur; sanki hiç işitmemiş veya kulaklarında bir ağırlık varmış gibi yüz çevirir⁷; kibirlenerek uzaklaşırlardı.⁸ Hatta Kur'ân okuyan, zayıf ve güçsüz biriye, ona saldırıp zorla onu susturmaya çalışırlardı. Kendileri Kur'ân'a kulak vermedikleri gibi, başkalarının onu duyup iman etmelerine engel olmak için Kur'ân okunduğu zaman yaygara koparmalarını ve gürültü yapmalarını tavsiye etmişlerdi.⁹ Dolayısıyla Mekkeli müşrikler Kur'ân'dan tamamen yüz çevirmiş, onun rehberliğini kabul etmemiş, böylece onu terk etmişlerdi.

Bi'setin onuncu yılında nâzil olduğu söylenen¹⁰ Furkân Sûresi'nin baş tarafında müşriklerin Kur'ân ve Hz. Peygamber hakkında ileri sürdükleri

¹ el-Müddessir 74/24; el-Enbiyâ 21/5; et-Tûr 52/30.

² el-En'âm 6/91.

³ el-Müddessir 74/25.

⁴ el-Furkân 25/4.

⁵ en-Nahl 16/103.

⁶ el-Hac 22/72.

⁷ Lokman 31/7.

⁸ el-Mü'minûn 23/66-67.

⁹ el-Fussilet 41/26.

¹⁰ Abdullah Mahmûd Şehhâte, *Ehdâfu külli sûre ve makâsıduhâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, yy.: el-Heyetu'l-Mısıriyyetü'l-Amme li'l-Kitab, 1976, s. 259.

çeşitli şüphe ve itirazlardan bahsedilip gerekli cevaplar verildikten sonra, onların yalan saydıkları kıyamet günü meydana gelecek bazı hadiseler anlatılmaktadır. O gün zalim/müşrik kimse, peygamberle birlikte bir yol tutmadığı için ellerini ısıırıp hayıflanacak; edindiği dostlarının kendisini zikirten yani Kur'ân'dan saptırması sebebiyle nefsini kınayıp nedamet duyacaktır. Hz. Peygamber'in kavminin Kur'ân'ı mehcûr bırakmalarından şikâyetçi olması ise şöyle anlatılmıştır:

وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا ﴿٣٠﴾

“*Rasul dedi ki: ‘Ey Rabbim, kavmim bu Kur’ân’ı mehcûr bıraktı.’*” (el-Furkan 25/30)

Bu ayetteki “er-rasûl” kelimesiyle, Kur’ân zikredildiği için Hz. Muhammed kastedilmiştir.¹¹ Hz. Muhammed’in rasûl vasfıyla zikredilmesi ise, onun risaletini teyit etmek ve müşriklerin bu konudaki çekişmelerini reddetmek içindir. Bu surede müşriklerin Hz. Peygamber’in risaletini geçersiz sayarak şöyle şöyle dedikleri anlatılınca, Rasulullah onların büyük bir inatla karşı koyduklarını ve taşkınlıkta ileri gittiklerini müşahede etmesinin peşi sıra onları Rabbi’ne şikâyet ederek şöyle dedi demektir.¹²

İbn Abbas¹³ (ö. 68/687-88), Katade¹⁴ (ö. 117/735) ve birçok müfessire göre, bu ayette Rasulullah’ın kavmini Allah’a şikâyet etmesi anlatılmaktadır.¹⁵ Ayrıca “وَقِيلَ يَا رَبِّ إِنَّ هَؤُلَاءِ قَوْمٌ لَا يُؤْمِنُونَ” (Zuhruf 43/88) ayetinde de Hz. Peygamber’in kavmini Allah’a şikâyet ettiği ve o ayetin manasının “(Peygamberin): ‘Ya Rabbi, bunlar inanmayan bir kavimdir.’ diye şikâyet

¹¹ Hüseyin b. Mesud Beğavî, *Meâlimü't-tenzil*, Riyad: Dâru Taybe, 1998, VI, 83; Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003, IV, 347; Ebu'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 3. bs., 1984, VI, 87; Muhammed b. Ahmed b. Ebubekir Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, tahk: Abdullah b. Abdulmuhsin Türkî, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2006, XV, 405; Ebu'l-Berekat Abdullah b. Ahmed b. Mahmud Neseî, *Medâriku't-tenzil ve hakâiki't-te'vil*, tahk. Yusuf Ali Bedevî, Beyrût: Daru Kelimi't-Tayyib, 1998, II, 535; Nasıruddin Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beydâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., IV, 123.

¹² Ebu's-Suûd b. Muhammed İmâdî Hanefî, *İrşâdu'l-akli's-selîm*, tahk: Abdulkadir Ahmed Ata, Riyad: Mektebetür-Riyâdî'l-Hadise, ts., IV, 175; Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Seyyid Mahmûd Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., XIX, 13.

¹³ Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed Vâhidî, *Tefsîru'l-basît*, tahk: Süleyman b. İbrahim Husayn, Riyad: Camiatu İmam Muhammed b. Suud el-İslamiyye, 1994, XVI, 482.

¹⁴ Abdurrahman b. Muhammed b. İdris Râzî b. Ebu Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, tahk: Es'ad Muhammed Tayyib, Mekke: Mektebetü Nizar Mustafa Baz, 1997, VIII, 2687.

¹⁵ Beğavî, *Meâlimü't-tenzil*, VI, 83; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 347; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, VI, 87; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, XV, 405; Beydâvî, *Envâru't-tenzil*, IV, 123; Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahluf Se'âlibî, *el-Cevâhiru'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'ân*, tahk: Abdulfettâh Ebû Sünne, Beyrût: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1997, IV, 209; Muhammed Emin b. Muhammed Muhtâr Cekenî Şinkitî, *Advâu'l-beyân fi idahi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, yy.: Dâru'l-Âlemi'l-Fevâid, ts., VI, 350.

etmesini de Allah bilir.” şeklinde olduğu söylenmiştir.¹⁶ Ancak bize göre bu ayette Hz. Peygamber’in bir şikâyeti değil; yemin etmesi anlatılmakta ve ayetin anlamı, “*Onun ‘Ya Rabbi’ demesine yemin olsun ki, bunlar inanmayan bir kavimdir.*” şeklindedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber’in Kur’ân’da varit olan tek şikâyetinin Furkan Sûresi’nin 30. ayetinde geçtiğini söyleyebiliriz.

Malum olduğu üzere şikâyet etmek, iki anlamda kullanılır. Birincisi, insanın kendi halinden memnun olmayıp yakınması veya başına gelen bir dertten dolayı sızlanması, ikincisi ise birinin yaptığı haksız, yanlış veya kötü şeyleri başka bir kimseye veya bir makama bildirip çaresine bakılmasını istemesi anlamındadır. Hz. Peygamber’in bu şikâyeti ise, kavminin Kur’ân’dan yüz çevirmesi sebebiyle hissettiği keder ve hüznünü dile getirip onlara karşı Allah’tan güç, kuvvet ve yardım talep etmesi anlamındadır.

Bir şikâyet, şikâyet edenin konumuna ve şikâyet edilen makamın yüceliğine göre değer ve kıymet kazanır. Bu ayette müşteki olan, âlemlere rahmet olarak gönderilen ve peygamberlerin en üstünü olan Hz. Muhammed; şikâyet edilen makam ise âlemlerin Rabbi Allah olduğuna nazaran, bu, alelâde bir şikâyet değildir. İbn Âşûr’un (ö. 1393/1973) da dile getirdiği üzere, bu ayette “*يٰۤاِنَّهٗ* (inne)” edatının gelmesi, o şikâyet daha kuvvetli olsun diye ona bir önem atfetmek içindir.¹⁷ Ayrıca bu şikâyetin Kur’ân’da anlatılmasında, Hz. Peygamber’in kavmini uyarma ve korkutma maksadı da vardır. Zira peygamberler Allah’a iltica edip kavimlerini şikâyet ettikleri zaman haklarında azap çabuklaştırılır ve artık onlara mühlet verilmez.¹⁸

Kuşeyrî (ö. 465/1072), Allah’a şikâyet etmenin peygamberlerin sünnetlerinden olduğunu, Kur’ân’da Hz. Yakub’un da Allah’a şikâyet ettiğinin anlatıldığını (bk. Yusuf 12/86), Allah’tan şikâyetçi olanın onu inkâr etmiş olacağını, Allah’a şikâyet edenin ise onu tanıyıp bulduğunu söylemiştir.¹⁹ Ancak bize göre Allah’a şikâyet etmek, peygamberlerin sünnetlerinden değildir. Şayet o, peygamberlerin sünnetlerinden olsaydı, onlar herhangi bir zorlukla karşılaşınca hemen Allah’a şikâyet ederlerdi. Oysa

¹⁶ Bk. Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, tahk: Abdullah b. Abdulmuhsin Türkî, Kâhîre: Dâru Hicr, 2001, XX, 664; Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebu Bekr Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri'l-me'sûr*, tahk: Abdussened Hasan Yemame, Kâhîre: Merkezi Hicr, 2003, XIII, 243.

¹⁷ Muhammed Tahir b. Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, Tûnus: Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984, XIX, 17.

¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 347; Beydavî, *Envâru't-tenzîl*, IV, 123; Neseffî, *Medâriku't-tenzîl*, II, 535; Ebu's-Suûd, *İrşâdu'l-akli's-selîm*, IV, 175; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, XIX, 14; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, yy.: Eser Neşriyat, ts., V, 3583.

¹⁹ Ebu'l-Kasım Abdülkerim b. Hevazin Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. bs., 2007, II, 382.

peygamberler, inkârcıların birçok iftira, saldırı ve işkencelerine maruz kaldıkları halde şikâyet etmeyip sabretmişlerdir. Ayrıca Kur'ân'da peygamberlerden sadece Hz. Nuh, Hz. Yakub ve Hz. Muhammed'in Allah'a şikâyet ettiği anlatılmıştır. Hz. Nuh, 950 sene kavminin arasında bulunarak onları Allah'a kulluğa davet etmiş; fakat çok zalim ve azgın olan kavmi ona inanmayıp putlara tapmayı sürdürmüştü. Uzun mücadeleler sonunda onların ıslah olmayacakları kanaatine varınca onları Allah'a şikâyet etmiştir.²⁰ Hz. Yakub'un ise, oğlu Hz. Yusuf'un kaybolmasına çok fazla üzüldüğü için gözlerine ak düşmüştü. Ona Hz. Yusuf'u fazla anarak hasta veya helak olacağı söylenince: “*Ben kederimi ve hüznümü ancak Allah'a şikâyet ederim.*” demiş²¹, keder ve hüznünü insanlara değil; Allah'a arz edip ondan yardım istemiştir. Hz. Peygamber'e gelince, o insanların Kur'ân'a iman etmeleri için gece gündüz çalışıp gayret etmiş; bu uğurda inkârcıların nice iftira, hakaret, tehdit, işkence, öldürme teşebbüsü vb. düşmanca tutum ve davranışlarına maruz kalmış; hatta ona eziyet edildiği kadar diğer hiçbir peygambere eziyet edilmemiş²²; fakat o şikâyet etmeyip daima sabretmiştir. Ancak onun bütün gayretlerine rağmen müşriklerin Kur'ân'a iman etmemeleri, onun üzülmeye ve yaptıklarını Allah'a şikâyet etmesine sebep olmuştur.

Râzî'nin (ö. 606/1209) naklettiğine göre, birisi şöyle bir iddia ortaya atmıştır: Hz. Peygamber'in bu şikâyeti, Hz. Nuh'un kavmini şikâyet etmesine benzemektedir. Zira Hz. Nuh: “*Ey Rabbim, kavmimi gece gündüz davet ettim. Benim davetim, ancak onların kaçmalarını artırdı.*” (Nuh 71/5-6) demişti. Onun bu sözünden maksadı, kavmine ilâhî azabın inmesiydi. Hz. Peygamber'in sözünde de böyledir. Allahu Teâlâ'nın “*Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.*” (el-Enbiyâ 21/107) buyurarak kendisini rahmet sıfatıyla vafettiği peygambere böyle şikâyet etmesi nasıl uygun düşer?

Râzî, o iddiaya şöyle cevap vermiştir: Hz. Nuh, kavmini Rabbi'ne şikâyet ettiği zaman onların helak olmaları için de beddua etmiş ve: “*Ey Rabbim, yeryüzünde kâfirlerden dolaşan hiç kimseyi bırakma.*” (Nuh 71/26) demişti. Hz. Peygamber ise, kavmini Rabbi'ne şikâyet ettiği zaman onlara beddua etmemiş; aksine beklemiştir. Allahu Teâlâ “*Biz her peygambere günahkârlardan böyle düşmanlar kıldık.*” (el-Furkan 25/31) buyurunca, bu, sanki onun sabrederek onlara beddua etmeyi terk etmesi için bir emir gibi olmuştur. Böylece iki şikâyet arasındaki fark ortaya çıkmıştır.²³

²⁰ Bk. el-Ankebut 29/14; Nuh 71/21-28.

²¹ Bk. Yusuf 12/84-86.

²² Bk. Tirmizî, Kıyame 34; İbn Mace, Mukaddime 11.

²³ Fahreddin Muhammed b. Ömer Râzî, *et-Tefsiru'l-kebir*, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981, XXIV, 77-78.

1. Hz. Peygamber'in Şikâyetinin Zamanı

Hz. Peygamber'in bu şikâyeti dünyada mı söylediği, yoksa ahirette mi söyleyeceği hususunda ihtilaf edilmiştir. Müfessirlerin çoğuna göre, Rasulullah'ın bu şikâyeti dünyada vaki olmuştur.²⁴ Râzî'ye göre, Mekkeli müşrikler Kur'ân hakkında haksız ve yanlış itirazlarını artırıp işi yokuşa sürünce Rasulullah'ın gönlü daralmış ve: “*Ya Rabbi, kavmim bu Kur'ân'ı mehcûr bıraktı.*” diyerek onları Allah'a şikâyet etmiştir.²⁵ Bu görüş, ayetin lafzına da uymaktadır. Zira bu ayette “قَالَ (dedi)” mazi fiilinin kullanılması, o şikâyetin geçmiş zamanda söylendiğini gösterir. Ayrıca bundan sonraki ayette Allahu Teâlâ'nın “*Biz her peygambere günahkârlardan böyle düşmanlar kıldık.*” (el-Furkan 25/31) buyurarak Rasulullah'ı teselli etmesi de, o şikâyetin dünyada söylenmiş olmasını gerektirir.²⁶

Ebu Ubeyde (ö. 210/825 [?]), Taberî (ö. 310/923), Ebu Müslim İsfahanî (ö. 322/934) gibi bazı müfessirler ise, bu ayetin bağlamını dikkate alarak Rasulullah'ın bu şikâyeti ahirette o büyük yargılama sırasında dile getireceğini belirtmişlerdir.²⁷ Onlara göre bu ayetteki “قَالَ (dedi)” mazi fiili, “يَقُولُ (diyecek)” manasındadır. Onlar bu görüşlerine delil olarak “*فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَىٰ هَٰؤُلَاءِ شَهِيدًا (Her ümmete bir şahit getirdiğimizde ve seni bunlara şahit kıldığımızda (halleri) nice olacak?)*” (en-Nisa 4/41) ayetini göstermişlerdir.²⁸ Bu ayette Rasulullah'ın ahirette ümmetine şahitlik edeceği anlatılırken mazi fiil kullanılmış, ancak onunla gele-

²⁴ Kadî Ebû Muhammed Abdulhak b. Galib b. Atiyye Endülüsi, *el-Muharreru'l-veciz fi tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*, tahk: Abdusselam Abdüşşafi Muhammed, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001, IV, 209; Râzî, *et-Tefsiru'l-kebîr*, XXIV, 77; Neseî, *Medâriku't-tenzil*, II, 535; Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf Endülüsi, *el-Bahru'l-muhîr*, tahk: Adil Ahmed Abdulmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993, VI, 455; Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-hisân*, IV, 209; İbn Âşûr, *Tefsiru't-tahrîr ve't-tenvîr*, XIX, 17.

²⁵ Râzî, *et-Tefsiru'l-kebîr*, XXIV, 77. Ayrıca bk. Nizameddin Hasan b. Muhammed b. Hüseyin Nisâbüri, *Çarâibu'l-Kur'ân ve regâibu'l-Furkân*, tahk: Şeyh Zekerîyya Umeyra, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996, V, 235.

Râzî, bu ayetin ne zaman nazil olduğu konusunda kendi tahminini dile getirmiştir. Yoksa ayetin esbab-ı nuzulünün bu olduğunu söylememiştir. Bu hususa dikkat etmek gerekir.

²⁶ Râzî, *et-Tefsiru'l-kebîr*, XXIV, 77; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, VI, 455.

²⁷ Ebu Ubeyde Mamer b. Müsenna Teymî, *Mecâzu'l-Kur'ân*, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts., II, 74; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XVII, 442; Râzî, *et-Tefsiru'l-kebîr*, XXIV, 77; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, VI, 87; Nisâbüri, *Çarâibu'l-Kur'ân ve regâibu'l-Furkân*, V, 235; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, VI, 455; Alauddin Ali b. Muhammed b. İbrahim Hâzin, *Lubâbu't-tevil fi meâni't-tenzil*, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004, III, 313. Ayrıca bk. Ebû İshak Ahmed Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-Beyân*, tahk: Ebû Muhammed b. Âşûr, Beyrût: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 2002, VII, 132; Mekki b. Ebu Talib Kaysî, *el-Hidâye ila bulûğî'n-nihâye*, Birleşik Arap Emirliği: Camiatu's-Şarîka, 2008, VII, 5212; Beğavî, *Meâlimü't-tenzil*, VI, 82; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir, 2010, IV, 73.

²⁸ Râzî, *et-Tefsiru'l-kebîr*, XXIV, 77; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, VI, 455.

cek zaman manası kastedilmiştir. Araplar bazen şiirlerinde mazi fiili gelecek zaman manasında kullandıkları da vakidir.²⁹

Hız. Peygamber bu şikâyeti dünyada söylemiş olabileceği gibi onu ahirette söyleyeceği görüşü daha isabetlidir. Zira o ayetin bağlamından bu anlaşılmaktadır. O ayetin siyak-sibakında³⁰ kıyamet günü meydana gelecek bazı hadiseler anlatılmaktadır. O gün gerçekleşecek şeylerden biri de Hız. Peygamber'in bu şikâyetidir. Zaten Hız. Peygamber, Mekkeli müşriklerin Kur'ân'a karşı tutum ve davranışlarından memnun olmadığını her hâlükârda dile getirdiği gibi, Mekke'den hicret etmesi de bu sebeple olmuştur. Bilindiği üzere Mekkeli müşrikler Kur'ân'ı tebliğ etme imkânı vermedikleri için Hız. Peygamber ana vatanı olan Mekke'yi terk edip Medine'ye hicret etmek zorunda kalmıştı. Ayrıca o ayette “قَالَ (dedi)” şeklinde geçmiş zaman kipinin kullanılması ise, anlatılan hadiselerin kesin olarak gerçekleşeceğine işaret etmek içindir. Bu durumda Hız. Peygamber'in ahirette söyleyeceği bir şikâyeti Kur'ân'ın önceden haber verip hem Kureyş'i hem de kıyamete kadar gelecek bütün Müslümanları uyardığı düşünülebilir.

Bu ayeti daha iyi anlamak için “mehcûr” kelimesinin Arap dilinde hangi anlamlara geldiğini ve “h-c-r” kökünün Kur'ân'da hangi anlamlarda kullanıldığını inceleyeceğiz; daha sonra da “mehcûr” kelimesinin bu ayetteki anlamını tespit edeceğiz.

2. “Mehcûr” Kelimesinin Anlamı

“Mehcûr” kelimesi, “هجر [hecr]” veya “هجران [hicerân]” mastarından türemiştir. “Hecr”; vasl yani birleşmenin zıddı olup³¹ gözetilip korunması gereken bir şeyi terk etmek³², başkasından bedenlen veya lisânen ya da

²⁹ Ebu Ubeyde, *Mecazu'l-Kur'ân*, II, 74.

³⁰ Kur'ân'ın doğru anlaşılmasını sağlayan metotlardan birisi de, siyak-sibakı dikkate almaktır. Siyak-sibak, öncesine ve sonrasına bakarak sözün hangi anlamda kullanıldığını tespit etmeye çalışmak anlamına gelir. Bir ayet veya cümleyi bağlamından koparıp tek başına anlamlandırılmaya çalışmak, birçok yanlış beraberinde getirebilir. Bu yüzden her sözü siyak-sibakını dikkate alarak değerlendirmek gerekir. Bk. Ali Bakkal, “Kur'ân'ı Anlamada Siyak-Sibakın Önemi”, *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usulü*, İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2009, s. 12, 13.

³¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed Ezherî, *Tehzîbu'l-lügâ*, Kâhire: Dâru'l-Mısıryye, ts., VI, 45; Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyya, *Mu'cemu mekâyisi'l-lügâ*, tahk. Abdusselam Muhammed Hârûn, yy.: Dâru'l-fikr, 1979, VI, 34; İsmail b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh*, tahk. Ahmed Abdulğafur Attar, Beyrût: Dâru'l-ilm li'l-melayin, 4. bs., 1990, II, 851; Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdulkadir Râzî, *Muhtârû's-sihâh*, Beyrût: Mektebetü Lübnan, 1986, s. 288; Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, tahk: Âmir Ahmed Haydar, Beyrût: Dâru Sadır, ts., V, 250; Muhammed Murtaza Hüseyin Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, Kuveyt: et-Turâsü'l-Arabî, 1965, XIV, 397.

³² Halil b. Ahmed Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, tahk: Abdulhamîd Hindavî, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003, IV, 292; Ezherî, *Tehzîbu'l-lügâ*, VI, 45; Sahib İsmail b. Abbad, *el-Muhît fi'l-lügâ*, tahk: M. Hasan Âl-i Yasin, Bağdat: Âlemü'l-kütüb, 1994, III, 372; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V,

kalben ayrılmak³³, uzaklaşmak³⁴, ilişkileri koparmak³⁵, bir adamdan dostluğu ve ülfeti kesmek³⁶, ihmal etmek, yüz çevirmek³⁷ anlamlarına gelir. “Hicrân” mastarı da, “hecr” ile aynı anlamdadır.³⁸ Birisi bir şeyi terk edip ihmal ettiği zaman “هَجَرْتُ الشَّيْءَ”³⁹; bir adam boşamadığı halde hanımından uzak durduğu zaman “هَجَرَ زَوْجَهُ” denilir.⁴⁰ Bir yeri terk edip başka bir yere göç etmek anlamındaki “هَجْرَةٌ [hicret]” de bu kökten türemiştir. Çünkü hicret edenler Allah uğrunda evlerini ve kabilelerini terk ederler.⁴¹ Hz. Peygamber, hicret kelimesine mecazî bir anlam yükleyerek “وَالْمُهَاجِرُ مَنْ هَجَرَ مَا نَهَى اللَّهُ عَنْهُ” yani “*Muhacir, Allah’ın nehyettiği şeyleri terk edendir.*” buyurmuştur.⁴²

“Hecr”, bir şeyi bağlamak manasında da kullanılır.⁴³ Araplar, “*Devenin ayak bileğini ipe (arka ayaklarına) bağladım.*” anlamında “هَجَرْتُ الْبَعِيرَ” derler⁴⁴ ve bunun için kullandıkları ipe “هَجَارَ (hicâr)” ismini vermişlerdir.⁴⁵ Başı ipe ayağına bağlanmış ata da “فَخَلَّ مَهْجُورٌ” derler.⁴⁶

“Hecr”, hezeyan etmek ve sayıklamak yani uykuda veya zatu’l-cenb denilen akciğer zarı iltihabı ya da humma gibi ateşli bir hastalıktan ileri gelen dalgınlık halinde bir anlam taşımayan, tutarsız, abuk sabuk sözler

252; Muhammed Murtaza Hüseyinî Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, Kuveyt: et-Turâsü’l-Arabî, 1965, XIV, 397.

³³ Ebu’l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb İsfahânî, *Müfredâtu elfâzi’l-Kur’ân*, tahk: Safvan Adnan Davudî, Dimaşk: Dâru’l-Kalem, 2002, s. 833.

³⁴ Ezherî, *Tehzîbu’l-lüğâ*, VI, 42; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, V, 252; Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, XIV, 397.

³⁵ İbn Faris, *Mu’cemu mekâyisi’l-lüğâ*, VI, 34.

³⁶ Mütercim Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*, İstanbul: Matbaatu’l-Osmaniye, 1878, II, 148.

³⁷ Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, XIV, 396.

³⁸ Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-Ayn*, IV, 292; İbn Fâris, *Mu’cemu mekâyisi’l-lüğâ*, VI, 34; Cevherî, *es-Sihâh*, II, 851; Ebu’l-Hasan Ali b. İsmail b. Sîde Darîr Mürsî, *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-azam*, Kâhîre: Ma’hedü’l-Mahtutâtî’l-Arabiyye, 2003, IV, 155.

³⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, V, 251.

⁴⁰ İbrahim Mustafa v.dğr., *el-Mu’cemu’l-vesît*, İstanbul: Çağrı Yay., 1996, s. 972.

⁴¹ Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-Ayn*, IV, 292; Sahib, *el-Muhît fi’l-lüğâ*, III, 372.

⁴² Bk. Buharî, İman 4-5.

⁴³ İbn Fâris, *Mu’cemu mekâyisi’l-lüğâ*, VI, 34.

⁴⁴ Cevherî, *es-Sihâh*, II, 852; Ezherî, *Tehzîbu’l-lüğâ*, VI, 43.

⁴⁵ Cevherî, *age*, II, 852; İbn Sîde, *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-azam*, IV, 158; Zebîdî, *age*, XIV, 405.

⁴⁶ Sahib, *el-Muhît fi’l-lüğâ*, III, 372; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, V, 250; Zebîdî, *age*, XIV, 405;

söylemek anlamına da gelir.⁴⁷ Bir hasta sayıkladığı zaman “فَدَّ هَجَرَ الْمَرِيضُ”⁴⁸ veya bir adam uykusunda sayıkladığında “هَجَرَ الرَّجُلُ فِي مَنَامِهِ” denilir.⁴⁹

“Hecr” mastarının aslında bir insanın başkasından ayrılması anlamında olduğu; fakat daha sonra onun terk etmek, ülfeti kesmek, uzaklaşmak vb. anlamlarda kullanılmaya başlandığı söylenmiştir.⁵⁰

“Mehcûr” kelimesinin çirkin söz söylemek⁵¹, konuşmada edebe aykırı ifadeler kullanmak⁵², gerekli olmayan konuda çok konuşmak⁵³, sözde haddi aşmak⁵⁴, alay etmek⁵⁵, hezeyan etmek⁵⁶ anlamındaki “هَجَرَ [hucr]” ism-i mastarından⁵⁷ müştak olabileceği de söylenmiştir.⁵⁸ “Adam konuşmasında çirkin söz söyledi.” anlamında “أَهَجَرَ الرَّجُلُ فِي مَنْطِقِهِ”⁵⁹ ve “Adamlarla alay ettim, ona çirkin söz söyledim.” manasında “أَهَجَرْتُ بِالرَّجُلِ” denilir.⁶⁰ Kullanımı terk edilmiş çirkin söz manasında da “كَلَامٌ مَهْجُورٌ” söylenir.⁶¹

3. “h-c-r” [h-c-r] Kökünün Kur’ân’daki Anlamları

“H-c-r” kökünden müştak kelimelerin Kur’ân’da otuz bir yerde geçtiği görülmektedir. Rağîb İsfahânî’ye göre, “h-c-r” kökü, “وَهَجُرُوهُمْ فِي الْمَضَاجِعِ (Onları yataklarında yalnız bırakın.)” (en-Nisa 4/34) ayetinde bedenlen ayrılma anlamında ve yaklaşmamaktan kinaye; “وَهَجُرْتُمْ هَاجِرًا جَمِيلًا (Onlardan güzel bir şekilde ayrıl.)” (el-Müzzemmil 73/10) ve “وَهَجْرَتِي مَلِيًّا (Uzun bir

⁴⁷ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, IV, 293; Ezherî, *Tehzîbu'l-lüğa*, VI, 43; İbn Faris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*, VI, 35; Cevherî, *es-Sihâh*, II, 851; Râzî, *Muhtârû's-sihâh*, s. 288.

⁴⁸ Cevherî, *age.*, II, 851; Râzî, *Muhtârû's-sihâh*, s. 288; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 250.

⁴⁹ Cevherî, *age.*, II, 851; İbn Manzûr, *age.*, V, 250; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, XIV, 401.

⁵⁰ Hasîrîzâde Elif Efendi, *en-Nûru'l-Furkân fî Şerhi Lugati'l-Kur'ân*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015, II, 336.

⁵¹ İbn Faris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*, VI, 35; Ezherî, *Tehzîbu'l-lüğa*, VI, 42; Cevherî, *es-Sihâh*, II, 851.

⁵² Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, IV, 292-293; İbn Faris, *age.*, VI, 35; Ezherî, *Tehzîbu'l-lüğa*, VI, 42; Cevherî, *age.*, II, 851; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, XIV, 396.

⁵³ Cevherî, *age.*, II, 851.

⁵⁴ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, XIV, 400.

⁵⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 253; Ahmed b. Muhammed b. Ali Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, Beyrut: Mektebetü'l-Lübnan, 1987, s. 242.

⁵⁶ Ezherî, *Tehzîbu'l-lüğa*, VI, 43; İbn Faris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*, VI, 35.

⁵⁷ İsm-i mastar, kâideye uymayan mastara denir. Mesela “سَافِرٌ” fiilinin mastarı, “مَسَافِرَةٌ” olması gerekirken; “سَفَرٌ” şeklinde gelir. Burada ise “أَهَجَرَ” fiilinin mastarı, “أَهْجَارٌ” şeklinde gelmesi lazımkən “هَجَرَ” şeklinde gelir.

⁵⁸ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*, VI, 35; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, XIV, 400.

⁵⁹ İbn Fâris, *age.*, VI, 35.

⁶⁰ Ezherî, *Tehzîbu'l-lüğa*, VI, 42; Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, s. 242.

⁶¹ İbrahim Mustafa v.dğr., *el-Mu'cemu'l-vesît*, s. 973.

müddet benden uzak ol.)” (Meryem 19/46) ayetinde beden, lisan ve kalben ayrılmak; “وَالرَّحْمَٰنُ فَاهْتَرُ” (*Pis şeylerden uzak dur.*)” (el-Müddessir 74/5) ayetinde bütün çeşitleriyle kötülüklerden uzaklaşmak; “مُسْتَكْبِرِينَ بِهِ سَائِرًا تَنْهَضُونَ” (*Büyüklik taslayarak geceleyin çirkin sözler savururdunuz.*)” (el-Mü’minûn 23/67) ayetinde çirkin söz söylemek anlamında; diğer ayetlerde⁶² ise muhâceret yani başkasından ayrılmak ve hicret etmek anlamında kullanılmıştır.⁶³

Dâmeğânî’ye (ö. 478/1085) göre ise, “h-c-r” kökü Kur’ân’da dört anlamda kullanılmıştır. 1. Sebnetmek yani dil uzatmak, kötü ve ağır sözler söylemek (el-Mü’minûn 23/67; el-Furkân 25/30) 2. İnfrâd ve uzlet yani başkalarından ayrılıp yalnız kalmak ve inzivaya çekilmek (el-Müzzemmil 73/10; Meryem 19/46) 3. Muhâceret yani bir belden başka bir beldeye göç etmek (el-Ankebut 28/26; en-Nisa 4/100) 4. Yatakta hanımından yüz çevirmek (en-Nisa 4/34)⁶⁴

Mehmet Okuyan’a göre de, “h-c-r” kökü Kur’ân’da dört anlamda kullanılmıştır. 1. Saçmalamak (el-Mü’minûn 23/67) 2. Terk etmek (el-Müzzemmil 73/10; Furkan 25/30) 3. Gelmek (el-Haşr 59/9) 4. Hicret etmek (Âl-i İmrân 3/195; en-Nisâ 4/89, 97, 100; el-Enfâl 8/72, 74, 75; et-Tevbe 9/20, 100, 117; en-Nahl 16/41, 110; el-Hac 22/58; en-Nûr 24/22; el-Ankebut 28/26; el-Ahzâb 33/6, 50; el-Mümtehine 60/10; el-Haşr 59/8, 9)⁶⁵

4. “Mehcûr” Kelimesinin Bu Ayetteki Anlamı

Müfessirlerin çoğu, bu ayetteki “mehcûr” kelimesinin “hecr” veya “hicrân” mastarından müştak olup “metrûk” yani “terk edilen” manasında olduğunu belirtmişlerdir.⁶⁶ Bazısı ise “tamamen terk edilen”⁶⁷, “terk

⁶² Bk. el-Bakara 2/218; Âl-i İmrân 3/195; en-Nisâ 4/89, 97, 100; el-Enfâl 8/72, 74, 75; et-Tevbe 9/20, 100, 117; en-Nahl 16/41, 110; el-Hac 22/58; en-Nûr 24/22; el-Ahzâb 33/6, 50; el-Mümtehine 60/10; el-Haşr 59/8, 9.

⁶³ Râğb İsfahânî, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur’ân*, s. 833.

⁶⁴ Hüseyin b. Muhammed Dâmeğânî, *Kâmûsu'l-Kur’ân*, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1983, s. 471-472.

⁶⁵ Mehmet Okuyan, Kur’ân-ı Kerîm’de Çok Anlamlılık, yy.: Düşün Yayıncılık, ts., s. 615-616.

⁶⁶ Ebu Zekeriyya Yahya b. Ziyad Ferrâ, *Meâni'l-Kur’ân*, Beyrût: Alemül-Kütüb, 3. bs., 1983, II, 267; Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmail Nehhâs, *Meâni'l-Kur’ân*, tahk: Muhammed Ali Sâbûnî, Mekke: Camia Ümmü'l-Kurra, 1988, V, 23; Beğavî, *Meâlimü't-tenzîl*, VI, 82; Neseî, *Medâriku't-tenzîl*, II, 535; Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, tahk: Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdulmevcud, Zekeriyya Abdulmecid Nevî, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993, II, 459; Vâhidî, *Tefsîru'l-basît*, XVI, 482; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, VI, 87; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur’ân*, XV, 405; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîd*, VI, 455; Hâzin, *Lubâbu't-tevîl fi meâni't-tenzîl*, III, 313; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, IV, 73; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, XIX, 13; Muhammed Cemaleddin Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, tahk. Muhammed Fuad Abdulkaki, Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1957, XIII, 4574; İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, XIX, 17.

⁶⁷ Ebu's-Suûd, *İrşâdu'l-akli's-selîm*, IV, 175; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, XIX, 13.

edilen ve ihmal edilen"⁶⁸, "terk edilen ve uzaklaşılın"⁶⁹, "uzaklaşılın"⁷⁰, "kalben veya hem kalben hem de lisânen uzaklaşılın"⁷¹ anlamında olduğunu söylemiştir.

Bazı müfessirler ise, "mehcûr" kelimesinin "hezeyan etmek ve saçmalamak" manasındaki "hucr" masterından müştak olabileceğini söylemişlerdir. O takdirde bu ayet iki anlama gelebilir. Birincisi, müşriklerin Kur'ân'ın hezeyan, batıl ve evvelkilerin masalları olduğunu iddia etmeleri; ikincisi ise Kur'ân'ı işittikleri zaman hezeyan etmeleridir.⁷²

Zeccâc (ö. 311/923) ise, müşriklerin Kur'ân'ı "hucr" yani kendisinden faydalanılmayan söz yerine koyduklarını ve "Hz. Peygamber, faydası olmayan sözler söylüyor." dediklerini belirtmiştir.⁷³ Ebu Mansur Mâtürîdî (ö. 333/944) de bazılarının, mehcûr kelimesinin "kendisinden faydalanılmayan ve amel edilmeyen" anlamında olduğunu söylediklerini nakletmiştir.⁷⁴

Zemahşerî (ö. 538/1144), "mehcûr" kelimesinin "düşman" manasındaki "hecr" isminden türeyip ayetin "Onlar, Kur'ân'ı düşman edindiler." manasında olabileceği ihtimalini de zikretmiştir.⁷⁵ Fakat "hecr" kelimesinin bu anlamına başka bir yerde rastlamadık.

Muasır araştırmacılardan bazıları, "mehcûr" kelimesinin anlamıyla ilgili birtakım hususlara işaret etmişlerdir. Muhammed Mütevellî Şa'râvî'ye (ö. 1998) göre, "mehcûr" kelimesi, "hecr" masterından müştak olup "ilişkiyi ve bağı koparmak" anlamındadır. Bu ilişkiyi koparma, tek taraflı olursa "هَجْر [hecere]"; iki taraflı olursa "هَجْر [hâcere]" denilir. Müşriklerin Kur'ân'ı mehcûr bırakmaları, Kur'ân ile aralarındaki bağı kesme-

⁶⁸ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, Kâhire: Dâru lhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye ve Dimaşk: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1964, III, 79.

⁶⁹ Ahmed b. Yusuf Semîn Halebî, *ed-Dürrü'l-masûn fi ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, tahk: Ahmed Muhammed Harrat, Dimaşk: Dâru'l-Kalem, ts., VIII, 480; Şemseddin Hatib Muhammed b. Ahmed Şirbinî, *es-Sirâcü'l-münîr*, Kahire : Dâru't-Tibaa, 1868, II, 659.

⁷⁰ İbn Atıyye, *Muharreru'l-vecîz*, IV, 209; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VI, 455; Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-hisân*, IV, 209; İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, XIX, 17.

⁷¹ Râğıb İsfahânî, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, s. 833.

⁷² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 347; Beydavî, *Envâru't-tenzil*, IV, 123; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, VI, 455; Nisâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibu'l-Furkân*, V, 235; Ebu's-Suûd, *İrşâdu'l-akli's-selîm*, IV, 175; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, IV, 73. Ayrıca bk. Ebû Kasım Muhammed b. Ahmed b. Cüzey Kelbî, *et-Teshîl li ulûmi't-tenzil*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995, II, 107; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 267; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dinevirî, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, tahk: Seyyid Ahmed Sakr, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978, s. 313; İbn Atıyye, *Muharreru'l-vecîz*, IV, 209; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, VI, 88; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XVII, 443.

⁷³ Ebu İshak İbrahim b. Serî Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve i'rabuhu*, tahk: Abdülcelil Abduh Şelebî, Beyrût: Alemü'l-Kütüb, 1988, IV, 66.

⁷⁴ Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, İstanbul: Dâru'l-Mizân, 2007, X, 247.

⁷⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 347.

leri yani ulûhiyet ve Muhammedî risaletle bağlarını koparmaları anlamındadır. Zira onlar akideyle ilgili kesin delilleri kabul etmeyince, Muhammedî risaletle ve dolayısıyla Kur'ân'ın ahkâmıyla bağlarını koparmışlardı.⁷⁶

Abdurrahman Hasan Habenneke Meydânî (ö. 1425/2004), "hecr" mastarının bir şeyle karşılaşmış buluştuktan sonra onu terk etmek anlamında olduğunu, bu ayetten Mekkeli müşriklerin Kur'ân'ı dinleyip onun mu'ciz olduğunu anladıktan sonra onu terk ettiklerinin anlaşıldığını belirtmiştir.⁷⁷ Ancak bize göre, Mekkeli müşrikler Kur'ân'ı dinleyip onun mu'ciz olduğunu anlasalardı, Kur'ân'ı terk etmezlerdi.

Muhammed Hasan Hasan Cebel ise, "hecr" mastarının öfkelenerek terk etmek anlamında olduğunu söylemiştir. Zira bir şeyi terk etmek, ancak hiddet, öfke, nefret veya benzeri bir şey sebebiyle olur. Ancak bu kaydı öncekiler belirtmemiştir. Hz. Peygamber'in hicreti de bu sebeple vaki olmuştur. "Hecr" mastarının Kur'ân'daki kullanımlarının hepsinde de böyledir. Bu nedenle "hecr" mastarı, sadece pasif bir terk etmek değil; hiddetlenip öfkelenerek terk etmek anlamındadır.⁷⁸ Onun bu izahından hareketle, bu ayette müşriklerin Kur'ân'a karşı içlerinde büyük bir öfke ve nefret duyarak onu terk ettiklerinin anlatıldığını söyleyebiliriz.

Buraya kadar anlattıklarımızdan anlaşıldığına göre, "mehcûr" kelimesi çok anlamı olan bir kelimedir. Kur'ân'da bir kelimenin farklı anlamlarda kullanılmasına vucuh denilmektedir.⁷⁹ Müfessirler "mehcûr" kelimesinin "terk etmek", "hezeyan etmek" ve "faydasız söz söylemek" şeklinde üç anlamını zikretmişlerdir. Ancak onların çoğu, "mehcûr" kelimesinin "terk edilen" anlamında olduğunu tercih etmişlerdir. Zira "mehcûr" kelimesinin müştak olduğu söylenen mastarlar ve manaları düşünüldüğünde onların hepsinde de terk etmek anlamının bulunduğu görülür. Mesela hezeyan etmek, aslında mantıklı ve tutarlı söz söylemeyi

⁷⁶ Muhammed Mütevellî Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, yy.: Dâru Ahbarî'l-Yevm, 1991, XVII, 10429.

⁷⁷ Abdurrahman Hasan Habenneke Meydânî, *Meâricu't-tefekkür ve dekâiku't-tedebbür*, Dımaşk: Daru'l-Kalem, 2000, VI, 481.

⁷⁸ Muhammed Hasan Hasan Cebel, *el-Mu'cemu'l-İştikâki'l-muassal li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 2010, IV, 2290.

⁷⁹ Bk. Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyutî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Dımaşk: Daru İbn Kesîr, 5. bs., 2002, I, 299.

Emin Huli'ye göre, bu tür lafızların anlamını tespit etmek için müfessir o kelimenin lügat manasını araştırdıktan sonra onun Kur'ân'da kullanıldığı manasının tespitine geçer. Onun Kur'ân'da geçtiği yerlerdeki manalarını araştırır. Böylece o kelimenin Kur'ân'da kullanıldığı manalar hakkında bir neticeye vararak bakar: Acaba o kelime çeşitli tarihlerde ve çeşitli münasebetlerle aynı manada mı kullanılmış; yok eğer durum böyle değilse, Kur'ân'ın değişik yerlerinde kullanılan manalar nelerdir? İşte müfessir bu suretle kelimenin lügat manasından veya manalarından Kur'ân'da kullanıldığı mana veya manalara ulaşır. Bu araştırmalar neticesinde o kelimenin geçtiği ayetteki ne manaya geldiğini gayet emin bir şekilde tespit ederek tefsirini yapmış olur. (Bk. Emin Huli, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, çev: Mevlüt Güngör, İstanbul: Kur'an Kitaplığı, 1995, s. 87)

terk etmek; faydasız söz söylemek ise, konuşmada edep ve nezaketi terk etmek demektir.

Bu âyette “yapmak, kılmak”⁸⁰, “kabul etmek, itibar etmek”⁸¹ anlamındaki “اِتَّخَذَ” fiilinin kullanılması, müşriklerin Kur’ân’ı terk etmeyi bir adet haline getirdiklerini gösterir. Zira onların Kur’ân’ı terk etmeleri, birkaç defa değil; defalarca ve sürekli vaki olmuştur. Ayrıca bu fiilin “ifti’âl” babında gelmesi şuna işaret eder: Müşrikler, Kur’ân’ı terk etme konusunda çok acele davrandılar. Onun nazımının güzelliğini görmediler; onun leziz manalarının, yüce üslubunun, latif ve duyulmamış üstünlüklerinin ve bedii acayip şeylerinin zevkine varmadılar.⁸² Gerçekten de Kureyş müşrikleri acele karar verip Kur’ân’ı terk etmişlerdi. Oysa onlar Kur’ân’ı inceleseler, ondaki fesahat ve belağatı anlasalardı, onu hemen terk etme yoluna gitmezlerdi.

İbn Âşûr, bu ayetteki “اِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا” (*Kavmim bu Kur’ân’ı terk edilmiş bir şey edindi.*)” cümlesinin “اِنَّ قَوْمِي هَجَرُوا هَذَا الْقُرْآنَ” (*Kavmim bu Kur’ân’ı terk etti.*)” cümlesinden daha fazla mübalağa ifade ettiğini belirtmiştir. Yine ona göre, bu âyette “هَذَا الْقُرْآنَ” (*bu Kur’ân*)” şeklinde ism-i işaret kullanılması, Kur’ân’ı ta’zim etmek içindir. Böylece Kur’ân gibi bir kitabın terk edilmemesi gerektiği, onun ilgilenilmeye ve istifade edilmeye daha layık olduğu vurgulanmıştır.⁸³

5. Bu Ayette Hz. Peygamber Kimlerden Şikâyetçi Olmuştur?

Hız. Peygamber’in kimlerden şikâyetçi olduğu, bu ayette geçen “قَوْمِي” (*benim kavmim*)” kelimesinin kapsamına kimlerin dâhil olduğu sorusuna verilen cevaba göre değişmektedir. Bazı müfessirler, “قَوْمِي” kelimesiyle Kureyş kabilesinin kastedildiğini söylemişlerdir.⁸⁴ Abdurrahman Hasan Habenneke Meydânî’ye göre, bu ayetteki “kavmî” kelimesiyle Mekte’de Rasulullah’ın kavminin ileri gelenlerinden inkâr edenler, ona sırt dönenler ve onlara uyanlar kastedilmiştir. Kavminden iman edip ona tabi olanlar, Kur’ân’ı terk etmemiştir. Bu sure indiği esnada davetin kendisine ulaşmadığı kimseler veya Rasulullah’la aralarında bir müzaker ve tartışma cereyan etmemiş olanlar ya da Kur’ân’ı terk edilmiş

⁸⁰ Meydânî, *Meâricu’t-tefekkür ve dekâiku’t-tedebbür*, VI, 479-480.

⁸¹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-u Türkî*, İstanbul: Alfa Basın Yayım Dağıtım, 1998, s. 68.

⁸² Şirbinî, *es-Sirâcü’l-münîr*, II, 659.

⁸³ İbn Âşûr, *Tefsîru’t-tahrîr ve’t-tenvîr*, XIX, 17.

⁸⁴ Mukatil b. Süleyman, *Tefsîru Mukatil b. Süleyman*, tahk: Abdullah Mahmud Şehhate, Beyrut: Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabî, 2002, III, 233; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 347; Beydavî, *Envâru’t-tenzîl*, IV, 123; Nesefî, *Medâriku’t-tenzîl*, II, 535; Nîsâbü’rî, *Çarâibu’l-Kur’ân ve regâibu’l-Furkân*, V, 235.

bırakma derecesine varmayanlar da böyledir.⁸⁵ “Kur’ân Yolu” isimli tefsirde de şöyle denilmiştir: “İfadenin gelişinden anlaşıldığına göre Hz. Peygamber’in şikâyetçi olduğu kesim, bütün ümmeti, hatta kendi dönemindeki bütün kavmi değil; bunların içinden onun risâletini tanımayan ve Kur’ân’ın çağrısına uymayı reddeden putperestlerdir.”⁸⁶ Saîd Havvâ’ya (ö. 1410/1989) göre de, bu ayetteki “kavmî” kelimesi Kureyş kabilesini ve Arapları içine alır. Bu şikâyetin Rasulullah zamanındaki kavminden olması evla ise de, Kur’ân’ı terk etmeleri halinde bütün zamanlar boyunca kavminden yapılmış bir şikâyetir.⁸⁷

Bu ayette Hz. Peygamber’in Kureyş kabilesinden şikâyetçi olduğu kabul edildiği takdirde, onların Kur’ân’ı nasıl terk ettiklerini müfessirlerin söylediklerinden hareketle maddeler halinde arz edeceğiz.

5.1. Kur’ân’a İman Etmeyi Terk Etmek

İbn Abbas⁸⁸, Mukatil⁸⁹ ve bazı müfessirlere göre, Kureyşli müşrikler Kur’ân’a iman etmeyerek onu büsbütün terk etmişlerdir.⁹⁰

5.2. Kur’ân’a Ta’zimi Terk Etmek

Kur’ân hakkında doğru olmayan sözler söylemek, ona karşı ta’zimi terk etmek demektir. Bu ayet hakkında İbrahim en-Nehaî’nin (ö. 96/714) “Onlar, Kur’ân hakkında doğru olmayan şeyler söylediler. Hasta sayıkladığı zaman ‘مصحح’ yani ‘Doğru olmayan şeyler söyledi’ denildiğini görmüyor musun?” dediği; Mücahid’in (ö. 103/721) de, “Onlar, Kur’ân hakkında çirkin sözler söylüyorlar; ‘O, sihirdir.’ diyorlardı.” söylediği nakledilmiştir.⁹¹

5.3. Kur’ân’ı Dinlemeyi Terk Etmek

Abdurrahman b. Zeyd (ö. 71/690), “Onlar Kur’ân’ı dinlemek istemiyorlardı. Allah’a çağrıldıkları zaman, hayır diyorlardı.” demiş ve ardından “Onlar, (Kur’ân’dan) alıkoyar ve kendileri de ondan uzaklaşırlar.” (En’am, 6/26) ayetini okumuştur.⁹² Taberî, İbn Zeyd’in bu görüşünün en doğru

⁸⁵ Meydânî, *Meâricu’t-tefekkür ve dekâiku’t-tedebbür*, VI, 479.

⁸⁶ Hayrettin Karaman v.dğr., *Kur’ân Yolu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2006, IV, 121.

⁸⁷ Saîd Havvâ, *el-Esâs fi’t-tefsîr*, Kahire: Dâru’s-Selâm, 1985, VII, 3856.

⁸⁸ İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, VI, 87.

⁸⁹ Mukatil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 233.

⁹⁰ Semerkandî, *Bahru’l-ulûm*, II, 459; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 347; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, VI, 108; Neseî, *Medâriku’t-tenzîl*, II, 535; Râzî, *et-Tefsîru’l-kebîr*, XXIV, 77; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr*, VI, 455; Nisâbü’l-Kur’ân ve regâibu’l-Furkân, V, 235; Hâzin, *Lubâb*, III, 313; Ebu’s-Suûd, *İrşâdu’l-akli’s-selîm*, IV, 175; Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, IV, 73; Şıktî, *Advâu’l-beyân*, VI, 350.

⁹¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XVII, 443; İbn Ebu Hâtîm, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, VIII, 2687; Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, XI, 170.

⁹² Taberî, *age*, XVII, 444. Ayrıca bk. İbn Ebu Hâtîm, *age*, VIII, 2688.

te'vil olduğunu belirtmiştir.⁹³ Nitekim Kur'ân okunduğu zaman müşrikler gürültü yapıyorlardı ki, Kur'ân'ı işitmesinler. Onların bu yaptıkları Kur'ân'da şöyle anlatılmıştır: “*İnkâr edenler dediler ki: Bu Kur'ân'ı dinlemeyin; okunurken gürültü yapın; belki galip gelirsiniz.*” (Fussilet 41/26) Buna göre onların gürültü yaparak Kur'ân'ı dinlememeleri, onu terk etmeleri demektir.⁹⁴

5.4. Kur'ân'ı Anlamayı Terk Etmek

Zeccâc, müşriklerin Kur'ân'ı dinleyip anlamaya çalışmadıklarını, böylece onu terk edilmiş bıraktıklarını söylemiştir.⁹⁵ Seyyid Kutub da, müşriklerin Kur'ân'daki gerçeği idrak etmek ve onun ışığında doğru yolu bulmak için onun üzerinde iyice düşünüp anlamaya çalışmadıklarını, böylece onu terk ettiklerini söylemiştir.⁹⁶ İbn Âşûr'a göre de, bu ayette Kur'ân geldikten sonra onu düşünmekten onları alıkoyan reis ve efendilerinin yönlendirmesiyle kavminden onu arkalarına atanları Rabbine şikâyet etmesi anlatılmaktadır.⁹⁷

5.5. Kur'ân'la Amel Etmeyi Terk Etmek

Bazı müfessirler ise, müşriklerin Kur'ân'a iman etmeyerek ve onun içindekilerle amel etmeyerek onu terk ettiklerini söylemişlerdir.⁹⁸

Buna göre, müşrikler Kur'ân'a iman etmemiş; onun rehberliğinden yararlanmamış; onun hakkında saçma şeyler söylemiş; ona layık olmayan şeyler nispet etmiş; ona kulak vermeye ve onu anlamaya yanaşmamış; böylece Kur'ân'ı terk edilmiş bırakmışlardı.

6. Hz. Peygamber Sadece Müşriklerden mi Şikâyetçi Olmuştur?

Bu ayette Hz. Peygamber, sadece kendi kavminden mi şikâyetçi olmuştur? Kur'ân'ı terk eden Müslümanlar da bu şikâyete muhatap mıdır?

Ebu's-Suûd Efendi (ö. 951/1544), bu ayetin nazımının zahiri kapsamına girmemek için Kur'ân'a fazla özen göstermesinin müminin hakkı olduğunun burada üstü kapalı olarak anlatıldığını söylemiştir.⁹⁹

⁹³ Taberî, *age.*, XVII, 444.

⁹⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI, 108; Seyyid Kutub, *Fî zılâli'l-Kur'ân*, Kâhire: Dâru's-Şurûk, 2003, 32. bs., V, 2561; İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, XIX, 17; Vehbe Zuhayli, *et-Tefsîru'l-münîr*, Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 2009, X, 61-62.

⁹⁵ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, IV, 66.

⁹⁶ Seyyid Kutub, *Fî zılâli'l-Kur'ân*, V, 2561.

⁹⁷ İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XIX, 17.

⁹⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI, 108; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, II, 459; Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyan*, VII, 132; Beğavî, *Meâlimü't-tenzîl*, VI, 82; Hâzin, *Lubâbu't-tevil*, III, 313.

⁹⁹ Ebu's-Suûd, *İrşâdu'l-akli's-selîm*, IV, 175.

Kâsımî (ö. 1332/1914) de, bu ayetin her ne kadar müşriklerin Kur'ân'a iman etmeyip ondan yüz çevirmeleri hakkında olsa da, ayetin nazminin Ku'an'la amel etmekten ve onun adabını benimsemekten yüz çevirenlerin hepsini korkuttuğunu ve Kur'ân'ı terk etmenin hakiki anlamının da bu olduğunu söylemiştir.¹⁰⁰

Şınkıtî'ye (ö. 1393/1974) göre, bu, çok ağır bir şikâyet olup bu ayette Kur'ân'ı terk eden, onun helal ve haramıyla amel etmeyen, ona inanmayan, ondaki uyarı, kıssa ve misallere itibar etmeyenler hakkında büyük bir korkutma vardır. Bu sebeple her Müslüman kıyamet günü Rabbine arz olunmaktan korkarak bu ayeti düşünmeli; onu defalarca dikkatlice incelemelidir ki, İslam beldelerinin çoğuna yayılmış olan Kur'ân'ı terk etme tehlikesinden, o büyük felaketten kendisini kurtaracak şeyi görebilsin.¹⁰¹

Muhammed Esed'e (ö. 1992) göre, bu ayette bahsedilen kişiler dünyevî istek ve tutkularına aykırı buldukları için ya da zamanın değişen şartları karşısında geçerliliğini yitirmiş bir öğretiyi olarak gördükleri için, Kur'ân mesajının ulaştığı toplumların çoğu onu ilahî bir mesaj (vahiy) olarak gördükleri, görmekte oldukları ve dolayısıyla onun kelimenin en geniş anlamıyla her bakımdan tutarlı ve her çağda geçerli olduğuna inandıklarına göre, benim kavmim ya da benim gönderildiğim toplum ifadesi (kelimenin ne kavmî ne de ideolojik anlamı itibarıyla) son peygamberin ümmetinin hepsini değil; fakat yalnızca ismen bu ümmetten olup ama gerçekte Kur'ânî mesaja olan inancını bütünüyle kaybetmiş kimselere işaret etmektedir.¹⁰²

"et-Teysîr fi Ehâdîsî't-Tefsîr" isimli tefsirin müellifi Faslı âlim Muhammed Mekkî Nâsırî (ö. 1414/1994) ise, bu ayette geçen Hz. Peygamber'in kavminin ister asr-ı saadette yaşayanlar olsun, ister ondan sonra kıyamete kadar gelecek olanlar olsun, başlangıçtan sonuna kadar onun bütün ümmetini içine aldığı söylemiştir.¹⁰³

Mehmet Okuyan'a göre ise, "mehcûr" kelimesi "terk edilmiş" anlamına gelmesine rağmen, ayetin anlamı iman etmiş olanları da içerir. Çünkü hicret, nefret ederek terk etmeyi değil; geri gelme özlemiyle bir yerden ayrılmak zorunda kalmayı ifade eder. Zaten bu ayet, terk edilemeyen Kur'ân'dan ayrı kalmayı ve ondan hicret etmeyi anlatmaktadır. Eğer sürekli bir uzaklaşma ve nefret olsaydı ya da yeniden buluşma arzusu taşımayan bir ayrılmadan söz edilseydi, "metrûk" kelimesinin kullanıl-

¹⁰⁰ Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, XII, 4575.

¹⁰¹ Şınkıtî, *Advâu'l-beyân*, VI, 350-351; VII, 458.

¹⁰² Muhammed Esed, *The Mesaj of the Qur'an*, İstanbul: İşaret Yayıncılık, 2006, s. 553.

¹⁰³ Muhammed Mekkî Nâsırî, *et-Teysîr fi ehâdîsî't-tefsîr*, Beyrût: Dâru Garbi'l-İslâmî, 1985, IV, 318.

ması daha uygun olurdu. O halde bu ayetteki terk edilmiş bırakma, daha çok Müslümanlarla ilgilidir.¹⁰⁴

Biz Mehmet Okuyan'ın vardığı neticeye katılmakla birlikte, onun gerekçe olarak söylediği şey bize göre doğru değildir. Zira o hicretin nefret ederek terk etmek değil; geri gelme özlemiyle bir yerden ayrılmak zorunda kalmak anlamında olduğunu söylemiştir. Oysa hicret, hoşlanılmayan bir yerden ayrılıp sevilen bir yere gitmek demek olup onun temelinde hicret edilen yerden nefret etme duygusu vardır. Zaten "hecr" masta-rında nefret etme manasının bulunduğu da söylenmiştir.¹⁰⁵ Ayrıca hicrette her zaman geri gelme özlemi de bulunmayabilir.

Netice olarak Hz. Peygamber'in bu şikâyetinin sadece Kureyş müşriklerini değil; Kur'ân'ı terk eden Müslümanları da içine aldığını söyleyebiliriz.

7. Bugün Müslümanlar Kur'ân'ı Terk Etmişler midir?

Kur'ân'ı terk etmenin genel olarak iki çeşidi vardır. Birincisi, küllî terk etmek olup Kur'ân'a inanmayan kâfirlerin, müşriklerin ve münafıkların yaptığı şeydir. Onlar, Kur'ân'a iman etmeyerek onu tamamen terk etmişlerdir. İkincisi ise, cüzî terk etmek olup Müslümanlarla alakalıdır. Müslümanlar Kur'ân'ın Allah kelamı olduğuna iman etseler de, ona çok fazla özen göstermemeleri, onu ferdi ve toplumsal hayatlarından uzak tutmaları sebebiyle değişik yönlerden onu terk etmişlerdir.

Müslümanların Kur'ân'ı hangi yönlerden terk ettiklerine gelince, İbn Kayyim Cevziyye (ö. 751/1350) Kur'ân'ı terk etmenin çeşitlerini şöyle saymıştır: 1. Kur'ân'ı dinlemeyi, ona iman etmeyi ve kulak vermeyi terk etmek 2. Onu okuyup ona iman etse bile, onunla amel etmeyi ve onun helal ve haramlarını gözetmeyi terk etmek 3. Kesinlik ifade etmeyeceğine ve delillerinin lafzî olup ilim elde edilmeyeceğine inanarak usûl-i dinde ve furuunda Kur'ân'ı hakem seçmeyi ve onunla hükmetmeyi terk etmek 4. Onu düşünmeyi, anlamayı ve mütekellimin onunla neyi murat ettiğini bilmeyi terk etmek 5. Bütün kalp hastalıklarında Kur'ân'dan şifa istemeyi ve onunla tedavi olmayı terk edip başkasından şifa istemek. Bunların bazısı bazısından daha önemsiz olsa da bu ayette hepsi de dâhildir.¹⁰⁶

Bu Kur'ân'ı terk etme çeşitlerini düşünürsek, onların çoğunun bugün Müslümanlarda da mevcut olduğunu görürüz. Günümüzde bazı Müslümanlar Kur'ân okumayı terk etmişlerdir. Bugün öyle Müslümanlar var-

¹⁰⁴ Mehmet Okuyan, *Kur'ân-ı Kerîm'de Çok Anlamlılık*, s. 615-616.

¹⁰⁵ Bk. Hasan Cebel, *el-Mu'cemu'l-iştikaki'l-muassal li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, IV, 2290.

¹⁰⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Ebubekr b. Eyyub b. Kayyim Cevziyye, *el-Fevâid*, tahk: Muhammed Üzeyr Şems, yy.: Dâru Alemi'l-Fevâid, ts., s. 118-119.

dır ki, hiç Kur'ân okumaz; günler, haftalar hatta aylar geçer de Mushaf'ın kapağını açmaz. Bazısı, sadece mübarek gün ve gecelerde veya Ramazan ayında ya da bir yakını vefat ettiğinde veyahut başına bir bela ve musibet geldiğinde Kur'ân okur. Kur'ân okuyanların çoğu ise, sırf sevap kazanma, şifa bulma vb. saiklerle okumaktadır.¹⁰⁷

Kur'ân'ın tamamını veya bir kısmını ezberledikten sonra unutmak da, onu terk etmek demektir. Hz. Peygamber, Kur'ân'ı ezberleyip unutmamanın büyük günah olduğunu söylemiş¹⁰⁸; bu konuda ümmetini ikaz ederek "*Bir adamın 'Fılan filan sureyi unuttum, filan filan ayeti unuttum.' demesi, ne kötüdür. Belki ona unutturulmuştur.*" buyurmuştur.¹⁰⁹ Çünkü unutmak, yüz çevirmeye ve terk etmeye delalet eder. Unutturulmak ise, onun kişinin kendi ihtiyarıyla olmadığına, fakat bu terk etmenin onun hakkın-da takdir edildiğine delalet eder. Bugün ülkemizde sayıları yüz bini geçen hafızların birçoğu, Kur'ân okumayı ihmal ettikleri için ezberlediklerini unutmaktadırlar. Bu da Kur'ân'ı terk etmenin bir çeşididir.

Müslümanlardan bazısı ise, Kur'ân okumakta; fakat onu anlama konusunda gereken ilgi ve alakayı göstermemektedir. Özellikle milletimizin büyük çoğunluğu, genelde Kur'ân'ın indirildiği dil olan Arapçayı bilmedikleri ve Türkçe tefsirlerden fazla istifade etmedikleri için Kur'ân'ı düşünüp anlamadan sadece onu okumayı yeterli görmektedirler.

Bazı Müslümanlar da, bilgileri olmadan Kur'ân hakkında konuşmaktan çekinerek onun üzerinde düşünmediklerini söylerler. İbn Hübeyre (ö. 560/1165), bunun şeytanın tuzaklarından olup insanları Kur'ân hakkında düşünmekten alıkoymak için uydurulduğunu söylemiştir.¹¹⁰ Bazıları ise, Kur'ân ayetleri üzerinde düşünüp anlamamanın müfessirlerin ve âlimlerin vazifesi olduğunu zannederler. Hâlbuki Kur'ân, akıl sahibi bütün insanların düşünüp öğüt alması için indirilmiştir.¹¹¹

Tedebbürü terk ederek yani düşünüp anlamadan Kur'ân okumak da, onu terk etmek demektir. Çünkü Kur'ân okumaktan maksat, tedebbür yani düşünüp anlamaktır.¹¹² Hz. Ali: "*Tedebbür olmayan kıraatte hayır yoktur.*" demiştir.¹¹³ Bazı âlimler anlamadan Kur'ân okumayı hoş karşılamayarak "*Anlamadığım ve huzur-ı kalp ile okumadığım ayetten sevap*

¹⁰⁷ Muhammed Abdulazîm Zerkânî, *Menâhîlu'l-irfân fî uUlûmi'l-Kur'ân*, tahk: Ahmed b. Ali, Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2001, II, 11.

¹⁰⁸ Ebu Dâvud, "Salât", 16; Tirmizî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 19.

¹⁰⁹ Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 26; Müslim, "Salâtu'l-müsâfirîn", 33

¹¹⁰ Ebu'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdurrahman Receb Bağdadî, *ez-Zeyl ala tabakati'l-Hanabile*, Beyrut: Daru'l-Ma'rife, ts., III, 273.

¹¹¹ Bk. Sâd 38/29.

¹¹² Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Gazzâlî, *İhyau ulumi'd-din*, Beyrût: Dâru'l-Marife, 1982, I, 282.

¹¹³ Darimî, "Mukaddime", 29.

alacağımı zannetmem." demişlerdir.¹¹⁴ Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) anlamını bilmeden Kur'ân okuyan çocuk ve kölelerin bu okuyuşundan rahatsız olduğu ve *"Sana bu mübarek kitabı, âyetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye indirdik."* (Sâd 38/29) ayetini okuduğu nakledilmiştir.¹¹⁵

Bugün Müslümanlar birçok konuda Kur'ân'la amel etmeyi de bırakmışlardır. Birçok meselede Kur'ân'ın hükümlerini dikkate alınmamakta; insanların vaz ettiği kanunlara göre hüküm verilmekte; Kur'ân'ın vaz ettiği hükümler, zayıf, kusurlu ve medeniyet seviyesinden geri kalmakla itham edilmektedirler. Oysa Kur'ân'ın nazil olmasından gaye, onunla amel edilmesi ve emirlerine uyulmasıdır.

Kur'ân'ı terk edip ondan yüz çevirmek, başka ayetlerde de tenkit edilmiştir. Allah'ın zikrinden/Kur'ân'dan yüz çevirenin dünyada zor ve sıkıntılı bir hayat yaşayacağı, ahirette ise âmâ olarak haşredileceği, niçin âmâ olarak haşredildiğini sorduğu zaman: *"İşte böyle, ayetlerimiz sana geldiğinde onları unuttun. Aynı şekilde bu gün sen unutulacaksın."* (Tâhâ 20/124-126) denileceği anlatılmıştır. Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) göre bu ayetlerde murat edilenlerin, diliyle Kur'ân okuduğu halde mucibince amel etmeyenler olması çok muhtemeldir. Yani onu terk ettin, tarafına bakmadın, hükümlerine aldırış etmedin demektir. Zira emirde kusur eden için emri unuttu denir.¹¹⁶ Ayrıca Allah'ın âyetleri hatırlatıldığı halde onlara sırt çevirenlerin zalimler olduğu (el-Kehf 18/57; es-Secde 32/22) ve onların çetin bir azaba sokulacağı (el-Cin 72/17) da Kur'ân'da haber verilmiştir.

Kur'ân, Azîz Allah tarafından inzal edilen aziz bir kitaptır. Kur'ân'a karşı tutum ve davranışlarına göre insanlar da aziz veya zelil olmaktadır. Hz. Peygamber'in *"Allah bu kitapla bazı kavimleri yükseltir, bazılarını da alçaltır."* buyurduğu rivayet edilmiştir.¹¹⁷ Kur'ân her zaman kendisini okuyup izleyen herkesi aydınlatmış ve yüceltmıştır. Müslümanların son birkaç asırdır içinde buldukları olumsuzluk ve huzursuzlukların en başta gelen sebeplerinden biri, iki cihan saadetinin anahtarı olan bu ilahi reçeteyi değişik yönlerden terk etmeleri ve ondan gerektiği gibi faydalanamamalarıdır. Zira bugün Kur'ân metni, her derde deva sihirli bir formül olarak algılanmaktadır. Kur'ân; belli ritüeller yapılmadan el sürülemeyen, ölüye fayda sağlayan, hastaya şifa veren, istihare ve tefe'ül

¹¹⁴ Gazzâlî, *İhyau ulumi'd-din*, I, 282.

¹¹⁵ Ebu Bekir Muhammed b. Hüseyin Abdullah Âcurrî, *Ahlaku hameleti'l-Kur'ân*, tahk: Feyyaz Ahmed, Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1987, s. 50.

¹¹⁶ Gazzâlî, *İhyau ulumi'd-din*, I, 287.

¹¹⁷ Müslim, *Müsaafirîn* 269; İbn Mace, *Mukaddime* 16.

edilen, asli ilkeleri öğrenilmek istenmeyen, öğrenilse de uygulanmayan, hayattan kopuk gizemli, şifreli dokunulmaz bir varlığa dönüşmüştür.¹¹⁸

Kur'ân okumayan ve onunla amel etmeyi terk edenlerden sadece Hz. Peygamber değil; Kur'ân'ın kendisinin de ahirette şikayetçi olacağı Enes b. Malik (r.a.) vasıtasıyla Rasulullah'tan rivayet edilen bir hadiste şöyle anlatılmıştır: “*Kim Kur'ân'ı öğrenir, mushafı asar, onunla ilgilenmez ve ona bakmazsa, kıyamet günü mushaf o adamın boynuna asılı olarak gelir ve: 'Ey âlemlerin Rabbi, bu kulun beni terk etti, benden uzak durdu. Benimle onun arasında sen hüküm ver.'*” der.¹¹⁹ Ancak bu rivayet, daha çok tefsir kaynaklarında zikredilmekte olup ravisi tenkit edilmiştir.¹²⁰

Sonuç

Kur'ân, okunması, anlaşılması ve amel edilmesi için nazil olmuştur. Ancak Kureyşli müşrikler, Kur'ân'ın değerini ve kıymetini takdir edemeyip ondan yüz çevirmiş, ona iman etmeye yanaşmamışlardı. Furkân Suresi'nin 30. ayetinde Hz. Peygamber'in kavmini Kur'ân'ı mehcûr bırakmaları sebebiyle Allah'a şikâyet etmesi anlatılmaktadır. Bazı müfessirler, Hz. Peygamber'in bu şikâyeti dünyada söylediğini kabul ederken; bazıları ise onu ahirette söyleyeceğini belirtmişlerdir. Bu ayetin siyak ve sibaki dikkate alınınca o şikâyetin ahirette söyleneceği anlaşılmaktadır. Kur'ân'ın mehcûr bırakılması ise; onu terk etmek, ondan yüz çevirmek veya onun hakkında hezeyan etmek ya da çirkin sözler söylemek manasında olduğu söylenmiştir. Hz. Peygamber'in bu şikâyeti, sadece Kureyş müşrikleri için değil; hem onlar için hem de kıyamete kadar gelen Müslümanlardan Kur'ân'ı terk eden herkes için geçerlidir. Bu sebeple gerek Kur'ân'ın nazil olduğu zamanlarda, gerek sonraki dönemlerde Kur'ân okumayan, onun mesajlarına kulak vermeyen, bireysel ve toplumsal hayatında onu etkin kılmayan herkes onu mehcûr bırakmış olup Rasulullah'nın bu şikâyetine muhatap olacaktır. Zaten bu ayet, her devir-

¹¹⁸ Murat Sülün, *Kur'an Kılavuzu*, 2.b, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013, s.14.

¹¹⁹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, VII, 132; Vâhidî, *Tefsîru'l-basît*, XVI, 483-484; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 347; Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, XXIV, 77; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, XV, 405; Nisâbü'rî, *Ğarâibü'l-Kur'ân ve regâibu'l-Furkân*, V, 235; İbn Atıyye, *Muharreru'l-vecîz*, IV, 209; Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-hisân*, IV, 209; Beydavî, *Envâru't-tenzil*, IV, 123; Ebu's-Suûd, *İrşâdu'l-akli's-selîm*, IV, 175; Âlûsî, *Râhu'l-meânî*, XIX, 14; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, V, 3583.

¹²⁰ Bu rivayeti Sa'lebî (ö. 427/1035), Ebu Hudbe İbrahim b. Hudbe Fârisî (ö. 200/815 [?]) vasıtasıyla Enes b. Malik'ten nakletmiştir. Ebu Hudbe ise, muhaddisler tarafından tenkit edilmiştir. Ahmed b. Hanbel'e göre, o, münker hadisleri rivayet etmiştir. (bk. Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-Selâm/Târîhu Bağdâd*, tahk: Beşşar Avvad Ma'rûf, Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001, VII, 156) Nesâî'ye göre, o, metruku'l-hadistir. (bk. Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb Nesâî, *ed-Duefâ ve'l-metrûkîn*, Beyrût: Müessesetu Kütübî's-Sekâfiyye, 1985, s.41) Yahya b. Maîn'e göre, o, yalancı ve habistir. (bk. Ahmed b. Ali b. Hacer Askalanî, *Lisânü'l-Matbuat*, Beyrût: Mektebetu'l-Matbuat li'l-İslamiyye, 2002, I, 378) İbn Hibban'a göre ise, o, deccal olup bir Müslümanın ondan hadis yazması helal değildir. (bk. Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibban b. Ahmed Büstî, *Kitabu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*, tahk: Hamdi Abulmecid Selefî, Riyad: Daru's-Sumay'î, 2000, I, 113-114)

de Müslümanları kıyamet günü Rasulullah'ın bu şikâyetine muhatap olabileceklerini düşündürerek korkutmuş, onları Kur'ân'la daha fazla ilgilenip özen göstermeye sevk etmiştir. Diğer taraftan Müslümanların hali hazırdaki durumları dikkate alındığında onların Kur'ân'ın Allah kelâmı olduğuna inandıkları ve onun kıyamete kadar geçerli olduğunu kabul ettikleri halde, niçin onu hayatlarının rehberi yapamadıkları hakikaten sorgulanması ve üzerinde durulması gereken bir meseledir.

Kaynakça

Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Seyyid Mahmûd, *Rûhu'l-meânî*, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.

Beğavî, Hüseyin b. Mesud, *Meâlimü't-tenzîl*, Riyad: Daru Taybe, 1998.

Beydâvî, Nasıruddin Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.

Dâmeğânî, Hüseyin b. Muhammed, *Kâmûsu'l-Kur'ân*, Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1983.

Demir, Ömer, "Salih Amelin Düşünsel Arka Planı Olarak Ayet Okuryazarlığı", *Ekev Dergisi*, yıl: 17, sayı: 56 (Yaz 2013), s. 69-82.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf Endülüsi, *el-Bahru'l-muhît*, tahk: Adil Ahmed Abdulmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.

Ebu's-Suûd b. Muhammed İmadî Hanefî, *İrşâdu'l-akli's-selîm*, tahk: Abdulkadir Ahmed Ata, Riyad: Mektebetür-Riyadî'l-Hadise, ts.

Ebu Ubeyde Mamer b. Müsenna Teymî, *Mecâzu'l-Kur'ân*, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, ts.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, yy.: Eser Neşriyat, ts.

Esed, Muhammed, *The Mesaj of the Qur'an*, İstanbul: İşaret Yayıncılık, 2006.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-lüğa*, Kâhire: Dâru'l-Mısriyye, ts.

Ferâhîdî, Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, tahk: Abdulhamîd Hindavî, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.

Ferrâ, Ebu Zekeriyya Yahya b. Ziyad, *Meâni'l-Kur'ân*, Beyrût: Alemü'l-Kütüb, 3. bs., 1983.

Karaman, Hayrettin, Mustafa Çağrırcı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur'ân Yolu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2006.

İbn Âşûr, Muhammed Tahir, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, Tunus: Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984.

İbn Atıyye, Kadı Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğalib Endülûsî, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, tahk: Abdusselam Abdüşşafi Muhammed, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zâdu'l-mesîr*, Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 3. bs., 1984.

İbn Ebu Hatim Râzî, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, tahk: Es'ad Muhammed Tayyib, Mekke: Mektebetü Nizar Mustafa el-Baz, 1997.

İbn Faris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğâ*, tahk: Abdusselam Muhammed Hârûn, yy.: Dâru'l-Fikr, 1979.

İbn Kayyim Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebubekr b. Eyyub, *el-Fevâid*, tahk: Muhammed Üzeyr Şems, yy.: Daru Alemi'l-Fevâid, ts.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail b. Amr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, tahk: Sami b. Muhammed es-Selame, Riyad: Dâru't-Tayyibe, 2. bs., 1999.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, tahk: Âmir Ahmed Haydar, Beyrût: Dâru Sadır, ts.

Kâsimî, Muhammed Cemaleddin, *Mehâsinü't-te'vîl*, tahk: Muhammed Fuad Abdülbaki, Kâhire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebubekir, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, tahk: A. b. Abdulmuhsin Türkî, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2006.

Kuşeyrî, Ebu'l-Kasım Abdülkerim b. Hevazin, *Letâifu'l-işârât*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. bs., 2007.

Mevdûdî, Ebû'l-A'la, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, çev: Muhammed Han Kayani v.dğr., İstanbul: İnsan Yay., ts.

Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke, *Meâricu't-tefekür ve dekâiku't-tedebbür*, Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2000.

Muhammed Hasan Hasan Cebel, *el-Mucemu'l-iştikaki'l-muassal li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 2010.

Mukatil b. Süleyman, *Tefsîru Mukatil b. Süleyman*, tahk: Abdullah Mahmûd Şehhate, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002.

Mütercim Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*, İstanbul: Matbaatu'l-Osmaniye, 1878.

Nâsırî, Muhammed Mekkî, *et-Teysîr fi ehâdîsi't-tefsîr*, Beyrût: Dâru Garbi'l-İslâmî, 1985.

Nesefî, Ebu'l-Berekat Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *Medâriku't-tenzîl*, tahk: Yusuf Ali Bedevî, Beyrût: Dâru Kelimi't-Tayyib, 1998.

Nisâbûrî, Nizameddin Hasan b. Muhammed b. Hüseyin, *Ğarâibu'l-Kur'ân ve regâibu'l-Furkân*, tahk: Şeyh Zekeriyya Umeyra, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

Râgıb el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, tahk: Safvan Adnan Davudî, Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2002.

Râzî, Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdulkadir, *Muhtârû's-sihâh*, Beyrût: Mektebetü Lübnan, 1986.

Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Taberistanî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981.

Saîd Havvâ, *el-Esâs fi't-tefsîr*, Kâhire: Dâru's-Selâm, 1985.

Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed, *el-Keşf ve'l-beyân*, tahk: Ebû Muhammed b. Âşûr, Beyrût: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 2002.

Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, *Bahru'l-ulûm*, tahk: Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdulmevcud, Zekeriyya Abdulmecid en-Nevtî, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.

Seyyid Kutub, *Fî zılâli'l-Kur'ân*, Kâhire: Dâru's-Şurûk, 32. bs., 2003.

Suyûtî, Abdurrahman Celaledin, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri'l-me'sûr*, tahk: Abdussened Hasan Yemame, Kâhire: Merkezu Hicr, 2003.

Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *Tefsîru's-Şa'ravî*, yy.: Dâru Ahbari'l-Yevm, 1991.

Şehhâte, Abdullah Mahmûd, *Ehdâfu külli sûre ve makâsîduhâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, yy.: Hey'etu'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitab, 1976.

Şınkıtî, Muhammed Emin b. Muhammed Muhtâr Cekenî, *Advâu'l-beyân fi idahi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, yy.: Dâru'l-Âlemi'l-Fevâid, ts.

Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, tahk: Abdullah b. Abdülmuhsin Türkî, Kâhire: Dâru Hicr, 2001.

Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed, *Tefsîru'l-basît*, tahk: Süleyman b. İbrahim Husayn, Riyad: Camiatu İmam Muhammed b. Suud İslamiyye, 1994.

Zeccâc, Ebu İshak İbrahim b. Serî, *Meâni'l-Kur'ân ve i'rabuhu*, tahk: Abdülcelîl Abduh Şelebî, Beyrût: Alemü'l-Kütüb, 1988.

Zemaşserî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.